

Mikloš Biro

Multietnička Vojvodina – između ideala sinergije i potencijalnog konflikta

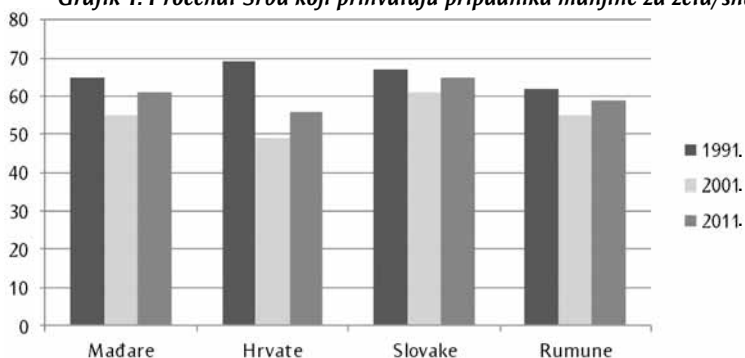
Etnički odnosi u Vojvodini bili su predmet brojnih deklaracija, mitova i narativa, ali znatno manje ozbiljnih etnoloških, demografskih, socioloških i istorijskih studija. Od glorifikacije manjinskih prava i multietničke sinergije koju smo doživljavali 80-tih godina u vreme „autonomaša“, 90-tih su se javila panična pitanja – da li je etnički konflikt poput onog u Hrvatskoj i Bosni moguć i u Vojvodini? U međuvremenu se rat na Balkanu završio, etnički konflikti su ušli u fazu pomirenja i strahovi o mogućem etničkom konfliktu u Vojvodini su pali u zaborav. No, ozbiljne studije o suštini (multi)etničkih odnosa u Vojvodini i dalje nedostaju.

Multietničke odnose možemo posmatrati na kontinuumu od prožimanja kultura i integrisanog društva, sve do etničkog konflikta.

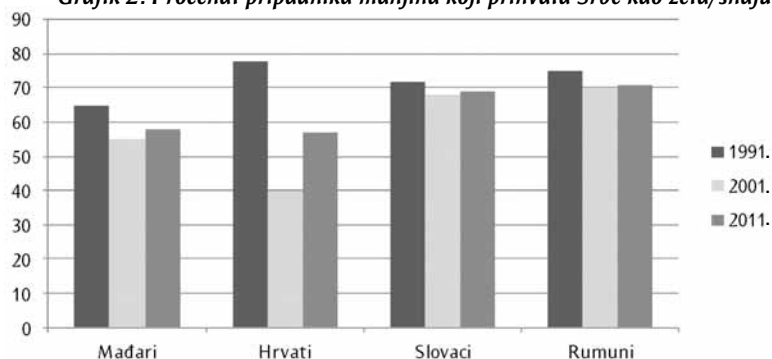
Koliko je vojvođansko društvo zaista integrisano? Mi znamo da vojvođanska kuhinja ima elementa nemačke i mađarske kuhinje, da u jeziku Srba iz Vojvodine ima puno hungarizama i germanizama, a u jeziku Mađara iz Vojvodine puno srbizama, ali da li to išta govori o integrisanom društvu? Jedan od objektivnih pokazatelja su podaci o mešanim brakovima, ali oni variraju od preko 30% u gradovima i etnički mešanim sredinama, pa sve do ispod 10% u ruralnim i etnički homogenim sredinama (gotovo identično kao – gle užasa – u Bosni, uoči rata!!). Socio-psihološke studije o socijalnoj distanci između etničkih grupa su takođe veran pokazatelj spremnosti na integraciju (inače, u

visokoj korelaciji sa podacima o mešanim brakovima). Pogledajmo, dakle, šta nam govore ove studije u poslednjih 20 godina.¹ Prikazaćemo samo grupe koje imaju više od 1% stanovništva, sa izuzetkom Roma kod kojih je zbog disperzije mesta stanovanja, kao i zbog niskog obrazovnog nivoa, ovakvo ispitivanje bilo praktično neizvodljivo. Skala socijalne distance sadrži niz pitanja o spremnosti da se pripadnik određene socijalne grupe prihvati kao sugrađanin, sused, član sportskog tima, i sl. pri čemu je to prihvatanje, po pravilu, „stepenasto“, tj. ono opada u zavisnosti od pretpostavljene bliskosti odnosa. Pitanje na kojem se dobija najmanje prihvatanje je krvno srodstvo – spremnost da se pripadnik određene socijalne grupe prihvati za zeta/snaju. U naredne dve tabele prikazaćemo rezultate na pitanje o spremnosti na krvno srodstvo između Srba i najbrojnjih nacionalnih manjina, i obrnuto.

Grafik 1. Procenat Srba koji prihvataju pripadnika manjine za zeta/snaju

Grafik 2. Procenat pripadnika manjina koji prihvata Srbe kao zeta/snaju

¹ Prikazana istraživanja su rađena pod rukovodstvom autora članka u različitim kontekstu, sva na reprezentativnom uzorku Vojvodine od 500 ispitanika.

U poređenju sa 1991. godinom, kada je u predvečerje krvavog raspada Jugoslavije i dramatičnog rasta nacionalizma etnička distanca još uvek bila relativno mala, posledice nacionalističke euforije upadljivo su se odrazile na povećanje etničke distance u 2001, da bi se u 2011. ti efekti evidentno počeli smanjivati, ali je spremnost na etničku bliskost još uvek daleko od onog kakva je bila pre 90-tih. Promene su najupadljivije u odnosima Srba i Hrvata, što je logično, jer je to posledica ratnog sukoba, ali se one i te kako vide i kod ostalih etničkih grupa.

Zašto je rast nacionalizma uspeo da pokvari odnose i među narodima koji nisu imali direktni konflikt? Da bismo odgovorili na to pitanje, moramo se osvrnuti na psihološku suštinu nacionalizma.

Socijalna psihologija poznaje više nivoa grupne identifikacije: vi možete biti član teniskog kluba, pripadati profesionalnom esnafu, osećati se lokal-patriotom kao građanin nekog grada ili regiona, pa sve do pripadnosti određenoj naciji ili rasi. U svim tim identifikacijama, pored sigurnosti, pripadnost grupi donosi i određeno osećanje više vrednosti, a što je grupa ekskluzivnija, to je to osećanje jače.

Ali, grupa nije samo zbir pojedinaca – ona ima sopstvenu dinamiku. Još od radova Gistava Le Bona (1963) psihologija prepoznaje moć grupe da menja ponašanje pojedinca. Jedan od najubedljivijih primera kako pojedinac može postati zao pod uticajem grupe i grupnog „zadatka“, je eksperiment Zimbarda (1998) u kome su studenti, glumeći zatvorsku situaciju, bili podeljeni na zatvorenike i čuvere i gde su „čuvari“ veoma brzo, identifikujući se sa ulogom, počinjali da besomučno maltretiraju „zatvorenike“ koji su do samo pre nekoliko trenutaka bili njihovi dobri drugovi!

Zašto grupni stavovi nadvladavaju individualne? Zato što to „bektvo od slobode“, kako ga je još davno nazvao Erih From (1986), donosi sigurnost grupe. I, zato što investiranje u vrednosti grupe donosi osećanje više lične vrednosti. Neophodna je izuzetna lična snaga (uz finansijsku nezavisnost koja nije zanemarljiva) ili, pak, asocijalnost, da bi se pojedinac odupro magnetizmu grupe. Naravno, ako grupa nudi moralno neprihvatljive vrednosti, spremnost na prihvatanje takvih vrednosti biće u zavisnosti od stepena u kojoj je pojedinac internalizovao moralne norme i njegove spremnosti da društvena pravila podredi aktuelnim ličnim interesima. Sa druge strane, što je saglasnost između individualnih vrednosti i uverenja i ideologije koju promovise grupa veća, to je veći stepen identifikacije pojedinca sa tom grupom.

Različiti socijalni identiteti imaju i različiti kvalitet, što ima direktne reperkusije na ponašanje grupe. Psihologija to zove „zasićenošću identitetom“ (*identity salience*), što nije samo stepen identifikacije sa određenom grupom, već i doživljaj da postoji nekakva *esencija*, nekakav poseban kvalitet koji tu grupu izdvaja od drugih. Što je pripadnost grupi teže promenljiva, više vidljiva (nacije i vere se možemo i odreći, ali boju kože ne možemo promeniti) i više donosi (u psihološkom ili materijalnom pogledu), to je zasićenost identitetom veća. A, što je zasićenost veća, to je veća verovatnoća da će se dogoditi *socijalna kategorizacija* (Tajfel i Turner, 2004). Grupa se počinje doživljavati kao čvrsto definisana kategorija, sa jasno naglašenim granicama bez prelaznih oblika: postojimo „mi“ koji smo značajno drugačiji od „njih“, a „oni“ – to su svi ostali koji ne pripadaju našoj grupi. Sa percepcijom veće homogenosti raste i doživljaj efikasnosti i supremacije grupe. Pri tome se potreba za osećanjem više vrednosti još pojačava i „mi“ smo najbolji, najlepši, najčasniji, dok su „oni“ lošiji, ružniji, nečasniji. Postoje brojni socio-psihološki eksperimenti koji pokazuju da se ovaj proces odvija u slučaju podele na grupe, čak i kada je on baziran na tako bezazlenom kriterijumu kao što je preferencija slikarskog stila Pola Klea ili Vasilija Kandinskog!

Naravno da u tom mehanizmu leži srž razvoja stereotipa prema drugima, naravno da u tome leži osnov za generaliaciju po kojoj su svi pripadnici moje nacije dobri (pa je, samim tim, nemoguće da u mojoj naciji postoje ratni zločinci, na primer), dok su svi pripadnici tuđe nacije neprihvatljivi. Tako se lako stiže i do potpune dehumanizacije „drugih“ koja potom olakšava zločine. Jer, ako „oni“ nisu OK, ako nisu „ljudi“, zašto bi bio problem da ih potamanimo?

I ksenofobija (slično mehanizmu paranoje) ima osnov u tom doživljaju megalomanije. Ako smo mi najbolji, najpametniji i najčestitiji, a drugi to ne primećuju i ne priznaju, onda mora da nas mrze – mora da su nam neprijatelji.

Pojedinci koji bi mogli pripadati grupi (naciji), ali ne prihvataju potpunu homogenizaciju su „izdajnici“ i „otpadnici“, a oni „sumnjive esencije“, po pravilu moraju biti najglasniji zastupnici ideja grupe, kako bi dokazali svoju „autentičnu“ pripadnost.

Mehanizam kategorizacije razjašnjava i svu iracionalnost koja je često karakteristika socijalne identifikacije, pogotovo nacionalne. Apsurdi *krvi i tla* kao „esencije“ nacije bili su naročito uočljivi na našim prostorima. Srpski i hrvatski nacionalisti prećutkivali su medicinske

podatke koji su, na primer, nedvosmisleno pokazivali da su, genetski i antropološki, Srbi iz Krajine identični svojim susedima Hrvatima, dok su Hrvati iz Slavonije mnogo bliži Srbima iz Vojvodine nego svojoj braći po naciji iz Dalmacije. Još komičniji (sa aspekta „čiste krvi“) je podatak da su bosanski muslimani (koje su srpski i hrvatski nacionalisti posprdno nazivali „Turcima“) genetski najčistiji Sloveni, budući da se nisu mešali sa Turcima (jer nisu morali).

Pored „esencije“ koja je tako karakteristična za nacionalističku i rasističku kategorizaciju, homogenizaciji i pojačavanju socijalnog identiteta mogu doprineti i spoljni momenti: status, zajednička sudbina, jednake vrednosti ili zajednički cilj, ali i osećanje ugroženosti. Kada ste pripadnik manjinskog naroda i ne osećate se preterano fanatičnim pripadnikom te nacije, pa pripadnike vašeg naroda počnu diskriminisati ili proganjati, najednom ćete osetiti potrebu za podrškom i sigurnošću sopstvenog naroda. Nije, stoga, neobično da su najhomogenije baš one nacije (poput Jevreja, na primer) koje su u svojoj istoriji bile najviše proganjane. Iz istog razloga, raspirivanje straha od „neprijatelja“ oduvek je bila oprobana praksa ratne i nacionalističke propagande kojom se postizala homogenizacija nacije.

Zanimljivo je da, kada do homogenizacije jednom dođe, postaje mnogo teže dovesti do razbijanja socijalne grupe i omekšavanja njenih granica. Ako pre nekog međuetničkog sukoba nije bilo izraženog nacionalizma u tim grupama, posle takvog sukoba će biti vidljiva plima nacionalističkih ideja, stereotipa i iracionalnih podela, što pokazuju i naši napred prikazani rezultati etničke distance. Nakon secesije Eritreje od Etiopije, na primer, mlada država (koju nastanjuju pravoslavni Abisinci kao i u Etiopiji) počela je da traga za različitostima, pa čak i da veštački formira sopstveni jezik. Ta priča o jeziku karakteristična je i za naše prostore. Radeći na zajedničkom projektu o pomirenju sa hrvatskim, bosanskim i američkim kolegama, napisao sam da je zajednički jezik jedna od velikih šansi za poboljšanje komunikacije, kao preduslova za pomirenje. To je izazvalo buru negodovanja kod mojih hrvatskih kolega koji su tvrdili da su srpski i hrvatski različiti jezici i do te mere zbunilo američkog nosioca projekta, da je on poslao pismo desetorici najuglednijih svetskih lingvista tražeći odgovor na pitanje: da li su srpski, hrvatski i bosanski jedan ili više jezika? Dobio je jednostavan odgovor: lingvistički jedan, socio-lingvistički tri.

Kako vrednosna orijentacija, bazirana na prirodnoj ljudskoj potrebi za pripadnošću sebi sličnima i poštovanju kontinuiteta sa preci-

ma, prerasta u mržnju prema drugima? Kako socijalna identifikacija sa nacijom, prolazeći kroz proces samo-kategorizacije, prerasta u ksenofobiju i fašizam koji proizvode etno-političke konflikte i genocide?

Najjednostavniji odgovor je: tako što nacionalizam postaje politički program.

Nacionalizam kao instrument politike podrazumeva izdizanje sopstvene nacije **na račun drugih**. Psihološki osnov takvog opredeljenja podrazumeva kompleks inferiornosti. To objašnjava zašto je on prijemčiv za male i ugnjetavane narode i zašto ga rado prihvataju osobe koje imaju taj problem i na ličnom nivou. Mehanizam pomoću koga nacionalizam nadkompenzuje osećanje inferiornosti je jednostavan – veličanjem sopstvene nacije. Proglašenjem svog naroda za „nebeski“, „izabrani“, „über alles“; pothranjivanjem iracionalnih ideja o veličini i natprirodnoj moći i forsiranjem nenaučnog mišljenja koje takve ideje propagira. I, naravno, proglašenjem svih onih koji nama ne priznaju tu veličinu – za neprijatelje, a onih koji nisu pripadnici naše nacije – za niže vredna bića. Istorija (često falsifikovana), simboli, mitovi – veoma su pogodni instrumenti kojim se taj mehanizam pothranjuje i održava.

Nacionalizam kao instrument politike po pravilu proizvodi **pretnju**, jer iskazuje ekspanzionističke ili iridentističke ambicije. Izdižući i homogenizujući sopstvenu naciju on nagoveštava potcenjivanje i potčinjavanje drugih nacija; ističući ugroženost svoje, on ugrožava druge nacije. Parola kojom se nacija homogenizuje „oni nas mrže“, „oni će nas ponovo istrebljivati kao u prošlom ratu“ ima snagu samoispunjavajućeg proročanstva (*self-fulfilling prophecy*): ako nam oni prete, onda treba da se naoružamo da bismo bili spremni na odbranu. A, kada se jedna strana naoružava, onda je to otvorena pretnja drugoj, pa i ta druga počne da se naoružava i otvoreni sukob je samo pitanje trenutka kada će prva varnica kresnuti.

Zahuktali nacionalizam nakon raspada komunizma nije bio, na žalost, samo karakteristika jugoslovenskog prostora. I Slovaci i Mađari i Rumuni su, u tom periodu, imali talas „nacionalnog osvešćivanja“ i ta atmosfera nije mogla ostati bez odraza na dijasporu u Vojvodini. Setimo se akcija organizacije „64 županije“ koja je direktno emitovala mađarske iridentističke ideje prema delovima Vojvodine.

Da li je nacionalizam 90-tih potpuno i trajno pokvario etničke odnose u Vojvodini i da li je možda moguć i onaj najcrnji scenario etničkih konflikata? Istorijska je činjenica da je takvih sukoba u Vojvodini bilo, doduše jedino u vreme ratova. Mađarska buna iz 1848, kada

su se Srbi stavili na stranu Austrije, II svetski rat... Ali istorija (Kasaš, 1995) nam navodi i dirljive primere Doroslova i Stapara, dva susedna sela (prvo je čisto mađarsko, drugo srpsko) koja su se 1848, 1917. i 1941. uzajamno čuvala. Kad je srpska vojska nailazila, onda su Staparci slali svoju miliciju u susedno selo da čuva komšije Mađare, a kad bi dolazila mađarska vojska, Doroslovci su uzvraćali čuvajući komšije Srbe. Ali, istorija je jedno, a sadašnjost drugo. U Staparu koji se spominje u prethodnoj priči poslednjih godina pobeđuje nacionalistička stranka srpskih radikala.

Većina aktuelnih teorija (više o tome videti u Biro, 2006:111) pokazuje da je nacionalizam važan, ali ne i dovoljan uslov za izbijanje konflikta.

Teorija realističkog konflikta (Taylor i Moghaddam, 1987) iznosi pretpostavku da je osećaj ugroženosti najvažnija poluga za pojavu konflikta i da ta ugroženost može biti i samo ekonomska. No, sa druge strane, neki sukobi koji su u svojoj osnovi bili čisto klasni, imali su itekako značajan etnički paralelizam ili su bivali etnički instrumentalizovani (građanski rat u Gvatemali, pobuna naroda Čiapas u Meksiku, itd.). Crveni Kmeri u Kambodži su bili nesumnjivo ideološki pokret, ali su i sproveli značajan teror nad nacionalnim manjinama (Kinezima, Vijetnancima, Tajlandanima). Jeste da su bili crveni, ali su i te kako bili i Kmeri.

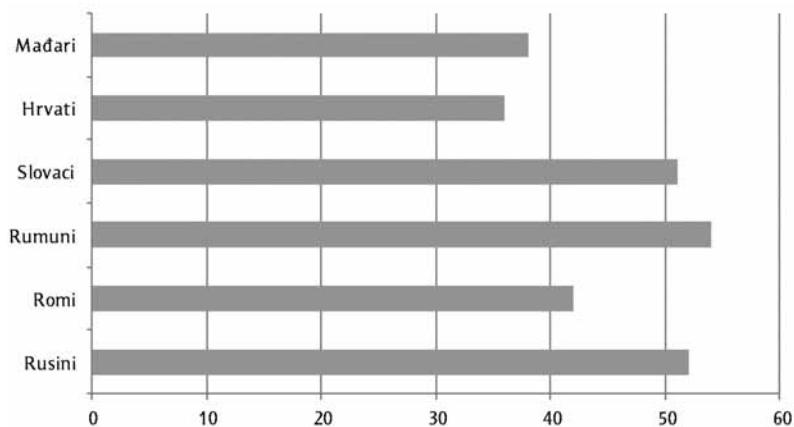
Politikološke teorije ukazuju na još jednu zakonomernost: što niži nivo organizovanosti društva, što nerazvijenije i nefunkcionalnije institucije – to veće šanse da izbije konflikt. To može biti logično objašnjenje zašto sukobi ipak ne izbijaju u nekim sredinama, uprkos tome što za konflikt postoji latentna osnova. Jer, postoji bezbroj primera međunacionalne mržnje – između Flamanaca i Valonaca, Katalonaca i Španaca, Škota i Engleza – kao što postoji i serija primera mirnog razlaza višenacionalnih zemalja. U svim tim slučajevima, država je ta koja se stara da do ozbiljnijih sukoba ne dođe. Kada država funkcioniše, onda se nacionalni ekstremisti tuku po stadionima i kafanama, a eventualne terorističke grupe hvata policija. Kada se pojave ma i najbezazleniji zameci naoružanih formacija, država odlučno interveniše – kao u slučaju kada je (bela) policija Južnoafričke republike bez pardona pobila afrikanerske ekstremiste (belce) koji su podigli oružanu pobunu u Boputacvani. Kada postoji konsenzus o razlazu, država se stara da on protekne mirno – kao u slučaju Čehoslovačke ili Sovjetskog saveza. Kada se dogodi promena granica koja izvan novih grani-

ca ostavi veliki deo nekog naroda, država se stara da omogući mirno i bezbolno preseljavanje – kao u slučaju stare Jugoslavije i Mađarske posle I svetskog rata.

Država je ključni faktor koji, kroz institucionalna (konstitucionalna) rešenja, ne samo može da spreči konflikte, već i da doprinese „rasplašivanju“ manjina i njihovoj inkorporaciji u sve društvene pore. Regulacija građanskih prava i prihvatanje manjina kao „konstitutivnih“ naroda, uz pozitivnu diskriminaciju, nesumnjivo je način kako da država pošalje „signal“ da su pripadnici manjinskih naroda (najmanje) jednaki i dobrodošli građani.

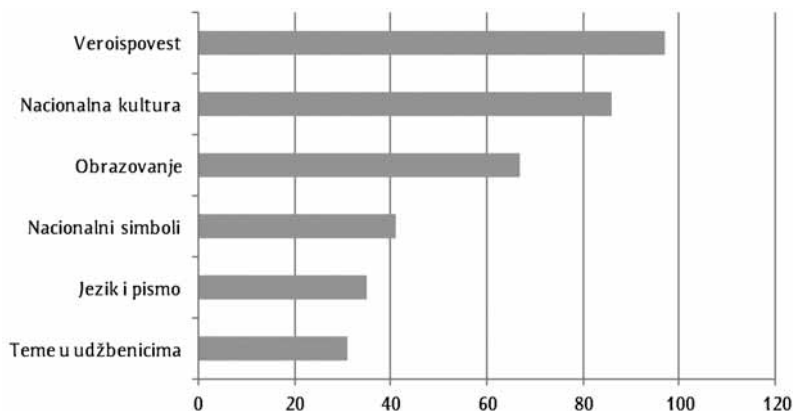
U kontekstu ove teme, pogledajmo šta kažu istraživanja o doživljaju manjinskih prava kod pripadnika najvećih etničkih grupa u Vojvodini.² Istraživanje koje je prikazano na Grafiku 4 i 5 rađeno je pre deset godina, ali se situacija samo donekle promenila donošenjem zakona o Nacionalnim savetima. Koliko se zacrtana prava manjina primenjuju u trenutku pisanja ovog teksta, najbolje govori iskustvo autora: Kada sam kao veštak učestvovao u sporu pred sudom u Bečeju (u kome su strane u sporu, oba advokata i sudija bili Mađari) i začudio se zašto se rasprava ne odvija na mađarskom, odgovoreno mi je da to u Bečeju nije praksa (iako Mađari čine gotovo 50% stanovnika) i da čak postoji obaveza vođenja zapisnika ćirilicom!

Grafik 3. Doživljaj ostvarenosti manjinskih prava

² Istraživanjem za potrebe Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji rukovodio je autor ovog teksta („Nacionalne manjine i pravo“, *Helsinške sveske*, 15, 2002).

Grafik 4. Doživljaj ostvarenosti manjinskih prava prema oblastima

Činjenica da se jedno od najelementarnijih manjinskih prava – pravo na upotrebu svog jezika i pisma – doživljava kao najugroženije, govori samo za sebe. Zanimljivo je da doživljaj ostvarenosti manjinskih prava značajno korelira sa etničkom distancom prema Srbima! Drugim rečima, teza da stepen inkorporiranosti direktno zavisi od stepena ravnopravnosti, itekako je potvrđena u ovim nalazima.

Pored državnih institucija, i reprezentant države u liku njenog lidera takođe može igrati značajnu ulogu u slanju „signala“ šta država (i većinski narod) misli i namerava sa manjinom. Postavlja se pitanje koliki je značaj gesta izvinjenja šefa države u ime svoga naroda za zločine koje su u prošlosti počinili pojedinci iz tog naroda? Da li je klečanje Vilija Branta u Aušvicu doprinelo „skidanju krivice“ sa nemačkog naroda za zločine u II svetskom ratu? Za pojedince sa liberalnim i kosmopolitskim vrednosnim opredeljenjima ono sigurno nije značilo ništa, jer su oni i pre i posle tog čina bili u stanju da razluče individuu od kolektiva i da krivicu individualizuju. Ali, za većinu onih drugih koji su podlegli nacionalnoj homogenizaciji, takav čin ima simboličnu vrednost i šef države se doživljava kao personifikacija „naroda“, a njegovo izvinjenje se nesumnjivo doživljava kao izvinjenje „celog naroda“. U tom smislu, čin „pokopavanja prošlosti“ koji su učinili predsednici Mađarske i Srbije 2012. godine ima itekako značajnu ulogu u smirivanju revanšističkih strasti koje su bivale podgrevane uspomenu na zločine Mađara iz 1942. i srpskih komunisti iz 1945.

Institucionalni okviri i „signali“ koje šalje država su nesumnjivo primarni uslov za osećaj prihvaćenosti pripadnika manjinskih zajednica, ali veliki značaj za njihovo osećanje sigurnosti imaju i percepcije etničkih grupa (kao opasne ili bezopasne), kao i načini kako se one formiraju u medijima i, sledstveno tome, u javnom mnjenju. Ako se, na primer, sukob navijača na utakmici između Srbije i Hrvatske prikaže kao sukob Srba i Hrvata (da i ne pominjemo šta u tom kontekstu znače pominjanja „ustaša“ ili „četnika“), a ne kao sukob huligana; ako se tuča između adolescenata prikaže u konotaciji da je „neki Mađar pretukao srpskog dečaka“; ako se delovanje ekstremnih nacionalističkih organizacija prikaže kao pokazatelj „vekovnih iridentističkih težnji“, onda se manjinski Srbin u Hrvatskoj, kao i manjinski Hrvat ili Mađar u Srbiji sigurno neće osećati bezbedno u svom okruženju i, samim tim, neće imati ni ideje, a kamoli aktivnosti u pravcu integracije u društveno okruženje.

Najzad, etničke predrasude i negativni stereotipi su nesumnjivo ogromna prepreka procesu integracije. Jedan od osnovnih načina da se održi samopoštovanje pripadnika grupe je da se ne-pripadnici te grupe unize. A, kada se ne-pripadnici grupe još percipiraju i kao opasnost za grupu, onda su negativne emocije sasvim logičan odgovor.

Kako promeniti predrasude? Edukacija za demokratiju, za toleranciju različitosti i poštovanje ljudskih prava je prvi i najvažniji korak koji se mora preduzeti da bi se stvorili temelji za istinsko menjanje predrasuda i stereotipa. To je spora, ali jedina moguća perspektiva.

No, pored tog generalnog cilja, psihološka istraživanja ukazuju da su česti kontakti između pripadnika različitih etničkih grupa jedan od najvažnijih preduslova za eliminisanje stereotipa. U skladu sa tzv. „Kontakt hipotezom“ (Allport, 1954) individualni kontakti su važan preduslov razbijanja (i neusvajanja) predrasuda – kada upoznate pojedinačnog predstavnika nekog naroda i vidite da je on isti kao i svaki drugi čovek, onda će vas teško ubediti u neki negativni stereotip o tome da su, npr. „svi Mađari hladni“ ili „svi Hrvati genocidni“. U tom kontekstu, mešoviti razredi, zajedničke ekskurzije, druženje na rok koncertima i sl. su idealna mesta gde se predrasude ruše i gde se stvaraju preduslovi za multietničku sinergiju. I u Vojvodini.

Sa druge strane, i same manjinske zajednice i njihove intelektualne elite, u težnji da očuvaju kulturni identitet svog naroda, isuviše često insistiraju na etničkoj „čistoći“ i nesvesno vode svoj narod u samoizolaciju. Očuvanje čiste nacije po cenu genetskih malformacija

koje su posledica brakova između bliskih srodnika, očuvanje kulturnog identiteta po cenu lišavanja svoje kulture dobrih strana drugih kultura, je nesumnjivo civilizacijski retrogradno.

Integrirano, visoko civilizovano društvo podrazumeva da nikome nije važno ko je koje nacije, vere ili rase; da nikome ne smeta negovanje sopstvene tradicije, kulture ili jezika, ali i da nikome ne smeta prožimanje tih kultura; kao i da pripadnici manjinskih grupa tu slobodu osećaju i doživljavaju. Tužna je činjenica da je Vojvodina pre 90-tih godina bila veoma blizu takvog društva. Ostaje nam da se nadamo da će to ona biti i u budućnosti.

Literatura:

Allport, G. W. *The Nature of Prejudice*. Cambridge, MA: Addison-Wesley, 1954.

Biro, M. *Homo Postcommuniticus*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2006.

Fromm, E. *Bekstvo od slobode*. Zagreb: Naprijed, 1986.

Kasaš, A. *Mađari u Vojvodini*. Doktorska disertacija. Novi Sad : Filozofski fakultet, 1995.

Le Bon, G. *Le Psychologie des foules*. Paris: Presses Universitaires de France, 1963.

Tajfel, H. & Turner, J. C. The Social Identity Theory of intergroup behavior. U J. T. Jost & J. Sidanius (Eds.), *Political Psychology*. New York: Psychology Press, 2004.

Taylor, D. M. & Moghaddam, F. M. Realistic Group Conflict Theory. U D. M. Taylor & F. M. Moghaddam (Eds.), *Theories of Intergroup Relations: International Social Psychological Perspectives*. New York: Praeger, 1987.

Zimbardo, P. G. The psychology of evil: A situationist perspective on recruiting good people to engage in anti-social acts. *Japanese Journal of Social Psychology*, 11: 125-133, 1998.